

महाराष्ट्राच्या लोकसंगीतातील लोकवाद्ये

अमोल जयवंत रणदिवे

संशोधक विद्यार्थी

संगीत व नाट्यशास्त्र विभाग,

शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर.

भारतीय संगीतपरंपरेमध्ये लोकसंगीताचे स्थान एक अविभाज्य आहे. मानवाने आपल्या बोलीभाषेत सहजस्फूर्तपणे जी विविध प्रसंगानुरूप गीते रचली व संगीतबद्ध केली त्यास लोकसंगीत असे म्हटले जाते. थोडक्यात लोकसंगीत म्हणजे त्या त्या प्रादेशिक आचार-विचाराचे, रिती रिवाजांचे व लोकमानसांचे प्रतिबिंब होय. या लोकसंगीतामध्ये लोकवाद्यांना अतिशय महत्त्व प्राप्त झालेले आहे.

‘वाद्य’ म्हणजे जे वाजवण्यास योग्य आहे. ते ‘वद’ या संस्कृत धातुपासून ‘वाद्य’ या शब्दाची उत्पत्ती झाली आहे. ‘वदतीती वाद्यम्’ जे बोलते ते वाद्य होय. वाद्यातून जो ध्वनी येतो तो ध्वनी म्हणजे त्या वाद्याची भाषा होय. भाषेत ते वाद्य बोलत असते. लोकसंगीतामध्ये वापरली जाणारी वाद्ये पुष्कळदा साध्या बनावटीची व निसर्गात उपलब्ध सहजगत्या होणाऱ्या साधनांवर अवलंबून असतात. या लोकवाद्यांच्या उत्पत्तीविषयी अतिशय सुसूत्र अभ्यास व व्यापक विचार कुर्ट सॅक्स (१८८१-१९५८) या वाद्यशास्त्राच्या अभ्यासकाने केला आहे. वाद्यसंगीताचा उगम मुख्यतः जादुटोणा व त्याबरोबर निगडीत असलेले विधी यातून झाला आहे असे त्यांचे म्हणणे आहे.

लोकवाद्याची व्याख्या करताना ‘लोकांनी, लोकांसाठी, लोकांकरवी वाजवलेले वाद्य म्हणजे लोकवाद्य’ असे म्हणता येईल. महाराष्ट्राच्या लोकसंगीतामध्ये प्रामुख्याने डफ, दिमडी, डवर, डमरू, हलगी, घूमकं, चौडकं, नगारा, चौघडा, संबळ, ढोल, ढोलकी, ढोलक, पखवाज, घूमट, झांज, टाळ, मंजिरी, कैताळ, घाटी, घंटी, घुंगरू, चिपळ्या, टिपऱ्या, लेझीम, पैजण, एकतारी, कोका, तुणतुणे व क्वचित प्रसंगी बासरी ही लोकवाद्ये आढळून येतात. परंतु लोकसंगीतामध्ये तालवाद्याची विविधता असून ती वाद्ये त्या त्या विशिष्ट गीतप्रकारासाठी वापरली जातात.

ही लोकवाद्ये आपल्याशी एवढी एकजीव का झालेली आहेत. कारण आपल्याला आनंद उत्सवाच्या वेळेला ही आपल्याला सदैव साथ करतात. आपला कोणताही सण असुदेत, या सणाला खऱ्या अर्थाने महत्त्व प्राप्त करून देतात ती लोकवाद्ये होय. हा सण जल्लोषात, उत्साहात, आनंदात आणि कौतुकात कसा साजरा करावा व तो साजरा करत असताना त्याचा जल्लोष आणखी द्विगुणीत कसा करावा हे या लोकवाद्यांच्या साथीत कळते. पूर्वीपासून युद्धात सैनिकांना स्फूर्ती आणि त्या पद्धतीचं बळ या वाद्यांच्या रूपातून निर्माण झाले आहे. ही लोकवाद्ये जेव्हा वाजायला लागतात तेव्हा आपल्या मनामध्ये एक अगळी वेगळी उभारी येते. या लोकवाद्यांचा नाद कानामध्ये घुमू लागला की आपोआप पाय हलू लागतात आणि अंगामध्ये संचार निर्माण होतो. लोकांच्या संस्कृतीला, चालीरीतींना सण समारंभाला गीतात बांधल्यावर त्याला साथ देणारी, ठेका देणारी, लय देणारी, ताल देणारी ही लोकवाद्ये आहेत. म्हणून या लोकवाद्यांचे महत्त्व आता जाणले पाहिजे. या वाद्यांवरचा विश्वास सार्थ ठरवला पाहिजे. या लोकवाद्यांचा प्रचार व प्रसार झाला पाहिजे. महाराष्ट्राच्या लोकसंगीताकडे अधिक दृष्टीक्षेप टाकला असता या लोकवाद्यांचे महत्त्व लक्षात येते.

संदर्भ सूची

१. रानडे अ. दा. : लोकसंगीतशास्त्र; भारत मुद्रक प्रकाशन औरंगाबाद, प्रथम आवृत्ती १९७५, पृष्ठ क्र. ५७, ६०
२. गजेंद्रगडकर अरविंद, पं; वाद्यवादनाचे संपूर्ण गाईड : उन्मेष प्रकाशन पुणे : सप्टेंबर २००५ प्रथम आवृत्ती, पृष्ठ १०
३. बिडकर सुचेता डॉ. संगीतशास्त्र विज्ञान; संस्कार प्रकाशन, २०१३, भाग २ पृष्ठ क्र. ९८ ते १०६.
४. बी चैतन्य देव; अनुवादक मा. कृ. पारधी; भारतीय वाद्ये, महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृती मंडळ, मुंबई, १६ ते २०
५. लोकसंगीत विशेष अंक; अ. दा. रानडे, दुर्गाबाई भागवत, अखील भारतीय गंधर्व महाविद्यालय मिरज; १९९८ ऑगस्ट/सप्टेंबर पृष्ठ ८८
६. अरविंद मुळगांवकर, तबला; पॉप्यूलर प्रकाशन १९७५, पृष्ठ ७,८,९